

and Proskurivskyi) and thus contributed to the rise of the national consciousness of the Ukrainian peasants. This is evidenced by lectures, which were prepared by the members of the NDK. They read them in the libraries and clubs for Ukrainian peasants.

The activities of the NDK of History and Economics of Podillia were under the close supervision of the local Soviet leadership, which watched carefully the historical and linguistic research of its members.

In 1925-1926, the work of the NDK at INO actually stopped. Scientific research was almost non-existent, training of graduate students and young researchers was practically non-existent too. It is noted that in 1926 NDK in Kamianets-Podilskyi was relayed from INO to the Agricultural Institute. It got a new name: NDK «Nature, Agriculture, Culture of Podillia». There were three sections: nature, agriculture culture.

The activities of the NDK subsectors were funded differently. Thus, in 1927-1928, employees of the zootechnical subsection for scientific research earmarked 490 rubles a month, while the section of culture only 100. This clearly indicates the priority agrarian-applied research on humanitarian in the policy of Soviet power.

Since 1929, the repression of Soviet power against the Ukrainian teachers and scientists began. NDK of nature, agriculture, culture of Podillia at the Kamianets-Podilskyi actually stopped their scientific research. In 1930, another reorganization of research and higher educational establishments of the Ukrainian SSR took place, according to which all research departments of the republic in the fall were finally closed. A lot of members of the NDK of nature, agriculture, and culture of Podolia in the mid-1930's were repressed by totalitarian Soviet power.

Despite the fact that the NDK in Kamianets-Podilskyi worked only for just over seven years, it first started new scientific directions in studying the Podillia region, which have been fruitfully developing to this day.

Key words: research department (NDK), institute of public education (INO), agricultural institute. education, culture, agriculture, science, research, Podillia, the People's Commissariat of Education of Ukraine, regional studies.

Отримано: 22.08.2018

УДК 94(477.43).084

М. П. Олійник

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ РОБОТА БІЛЬШОВИКІВ НА ПОДІЛЛІ В РОКИ НЕПУ (1921–1928)

В статті з'ясовано, що більшовицька політика формування «*homo sovieticus*» ґрунтувалася на тотальному контролі більшовицького режиму над сферою культури, яка, разом з освітянською галуззю, через вплив на почуття й свідомість людини формує її світогляд і поведінку. В документах радянського періоду діяльність влади в зазначеній царині називали культурно-освітньою роботою. Становлення основних форм і методів впливу більшовицького колоніального режиму на свідомість українців припадає на період нової економічної політики (1921-1928). Зазначено, що в кожному регіоні його втілення мало свої особливості, зокрема й на Поділлі – прикордонному краї з багатоетнічним складом мешканців, масовим без-

земельям і найвищою в республіці щільністю населення, аграрним характером регіону та відсутністю великої промисловості тощо.

Наголошено, що висвітленню окремих аспектів проблеми присвячені статті Є. Мручка, В. Прокопчука, О. Стадник (Лойко), Н. Тітової та інших.

Досліджено, що головним ворогом у встановленню тотального контролю над сферою культури більшовицька влада вважала осередки «Просвіти», як національні культурно-просвітницькі організації, «центри контрреволюції». Відтак вони потрапили під репресії більшовиків. Якщо станом на 1 жовтня 1922 р. на Поділлі діяли 662 осередки «Просвіти», то до 1 січня 1924 р. не залишилося жодної. Замість них впроваджувалися селянські будинки (сельбуди), хат-читальні, народні будинки, бібліотеки й клуби. Пріоритет мали сельбуди, як «заклади класові і радянські за характером». Цей статус підкреслювався розміщенням їх у найкращих приміщеннях – колишніх хатах священиків, а в містечках – заможних міщан.

Звернуто увагу, що хронічний брак коштів на діяльність сельбудів змусив владу з лютого 1922 р. перевести їх на самоокупність. Вона забезпечувалася частково за рахунок бюджету, частково за рахунок членських внесків та господарської діяльності. Це призвело до того, що партійні органи звинувачували селянські будинки в «нездоровому господарському обростанню», залученню до свого складу «підприємств куркулів», що дозволяло тим уникати оподаткування. Окружні сельбуди змушені були в своїй структурі утримувати їдальні, готелі та постійні двори для підвід. Однак ціни за послуги в них були такими високими, що селяни тут не зупинялися.

Зазначено, що в грудні 1924 р. один сельбуд припадав у середньому на п'ять сіл. Для швидкого розвитку їхньої мережі було запроваджено бюджетне фінансування губерньського, окружних, районних і 93-х сільських сельбудів і понад ста хат-читалень. Крім того, було визнано недоцільним існування при сельбудах підприємств. Звільнення від непрофільної діяльності дозволило сельбудам зосередитися на культурно-освітній роботі та реанімувати діяльність драматичних, співочих, сільськогосподарських і наукових гуртків, бібліотек, курсів ліквідації неписьменності тощо. Це сприяло зростанню їхньої мережі та чисельності. В середньому з 1925 р. до 1928 р. мережа сельбудів і хат-читалень у кожній з округ Поділля збільшилася на 30%, а кількість членів – на 20%.

Проаналізовано роль в культурно-освітній роботі клубів і бібліотек, впровадження нових революційних свят і обрядів.

Наголошено, що, з одного боку, радянська влада докладала максимум зусиль для розвитку мережі сельбудів, хат-читалень, клубів та інших культурно-освітніх закладів, а з іншого – наполегливо знищувала будь-які прояви вільнодумства, ліквідувала заповідних і нелояльності, як-от осередки «Просвіти», арештовувала неугодних. Така двоїста політика негативно впливала на розвиток культури в регіоні, змушуючи прилаштовуватися до вимог більшовицького режиму.

Ключові слова: культурно-освітня робота, «Просвіта», сельбуд, хата-читальня, клуб, бібліотека.

Труднощі становлення соціальної, демократичної, правової, європейської української держави зумовлені не лише впливом олігархів і агресією Росії, а й, на думку автора, складністю подо-

лання радянського колоніального минулого в колективній свідомості українців. Щоб краще розуміти витoki й глибину проблеми, необхідно дослідити всі аспекти більшовицької політики формування «homo sovieticus». Одним з головних більшовицький режим вважав тотальний контроль над сферою культури, яка, разом з освітянською галуззю, через вплив на почуття й свідомість людини формує її світогляд і поведінку. Саме тому в документах того часу діяльність влади в зазначеній царині називали культурно-освітньою роботою. Становлення основних форм і методів впливу більшовицького колоніального режиму на свідомість українців, як і всіх радянських людей, припадає на період нової економічної політики (1921–1928). Зазначимо, що в кожному регіоні його втілення мало свої особливості, зокрема й на Поділлі – прикордонному краї з багатоетнічним складом мешканців, масовим безземеллям і найвищою в республіці щільністю населення, аграрним характером регіону та відсутністю великої промисловості тощо.

Окремі аспекти даної проблеми стали предметом вивчення Є. Мручка [40], В. Прокопчука [41], О. Стадник (Лойко) [39; 42, 43], Н. Тітової [44] та інших.

Мета статті – спираючись на архівні матеріали та досягнення історіографії, комплексно проаналізувати культурно-освітню роботу більшовиків на Поділлі в роки непу.

Більшовицька влада вважала, що встановленню тотально-го контролю над сферою культури перешкождала активна діяльність осередків «Просвіти». Через це вони відразу потрапили під ідеологічний прес більшовиків. До кінця 1920 р. було проведено їхню обов'язкову реєстрацію. Вони перейшли під контроль підвідділів соціального виховання при повітових відділах народної освіти, під тиском яких у лютому наступного року на повітових з'їздах ухвалили рішення перейти на єдиний статут. Він передбачав перетворення «Просвіт» з національних у класові організації. Це був вимушений крок, оскільки частина радикально налаштованих партійців вимагали заборонити «Просвіту», а підбурювані ними селяни, зокрема, на Кам'янецьчині ставили питання про виселення «Просвіти» [44, с.56-57; 30, с.1]. Формалізували такі настрої на повітових з'їздах рад. Так, делегати II з'їзду рад Ольгопільського повіту 4 лютого 1921 р. ухвалили ліквідувати «Просвіту» протягом 1921 р. Для цього в кожному селі слід було організувати не менше однієї хати-читальні, а в кожній волості та містечку «колективно працюю робітників і селян» збудувати народні будинки та театри-клуби. Щоб пришвидшити процес упокорення членів «Просвіти», в губернії в березні-квітні 1921 р. чекісти провели чистки її осередків, які супроводжувалися численними арештами [26, с.48]. Проте, незважаючи на це, авторитет «Просвіти» серед подолян залишався високим. Свідченням цього була організація ініціативних груп для створення «Просвіти», як, до прикладу, в с. Думанів на Кам'янецьчині [33, с.2].

Оскільки виборні органи радянської влади в Подільській губернії були сформовані пізніше, ніж у інших регіонах УСРР, то реа-

лізацію зазначених вимог вони почали з певною затримкою. Проте мусили діяти активно – адже підтримка подолянами масового повстанського руху, спрямованого на відновлення державної незалежності України, поставила перед місцевою владою гостру необхідність зміцнення «ідеологічного фронту на селі» [7, арк.104]. Відтак, скажімо, Кам'янецький повітвиконком уже 21 червня 1921 р. ухвалив рішення централізувати всю культурно-освітню роботу в руках політосвіти. На час перебудови відповідної мережі він вирішив закрити всі клуби, театри тощо [19, арк.20-20 зв.]. Це було зумовлено тим, що знаряддями, через які органи політосвіти мали реалізовувати зазначені завдання, постановою РНК УСРР від 19 квітня 1921 р. «Про селянські будинки» визначалися сельбуду¹ [35, с.9]. Вони покликані були замінити ідейно ворожі 398 осередків «Просвіти», які діяли в регіоні. Однак на той час власне сельбудів на Поділлі ще не було. Місцева влада встигла організувати лише 743 хати-читальні. Вони були початковою формою селянських будинків і займалися, наголошувала О. Лойко, проведенням лекцій і бесід, колективним читання книжок і газет, антирелігійними кампаніями, бібліотечною та шкільною роботою [39, с.91; 26, с.289].

Зазначимо, що влада спершу спробувала використати авторитет «Просвіти» для організації її двійника – народних будинків, покликаних пропагувати комуністичні погляди під прикриттям розвитку народної творчості. Однак подоляни швидко розібралися в їхній суті. Як наслідок, до кінця 1922 р. в губернії було створено лише 21 такий будинок. Побачивши марність цієї спроби, в грудні цього ж року влада реорганізувала їх у селянські будинки [26, с.289; 1, арк.14]. Для більшовиків стало очевидним, що будь-яка реорганізація політосвітніх закладів не дасть бажаного ефекту без підриву впливу «Просвіти», осередки якої секретар губкому Чернявський на пленумі 30 листопада 1922 р. назвав «організуємими центрами контрреволюції». Тож пленум вирішив провести чергову їхню чистку. На практиці це означало ліквідацію або примусове перетворення осередків «Просвіти» в сельбуду. Так, із 662 «Просвіт», які діяли в краї станом на 1 жовтня 1922 р., до 1 січня 1923 р. залишилося 499, на кінець березня – 216, а до 1 січня 1924 р. не залишилося жодної [26, с.289, 329; 6, арк.59, 104]. Однак це не призвело до автоматичного збільшення кількості сельбудів, хат-читалень, народних будинків, бібліотек і клубів, які мали замінити «Просвіти». Як першим звернув увагу Є. Мручко, якщо впродовж 1922 р. поряд з «Просвітами» кількість хат-читалень збільшилася до 1200 проти 743 в 1921 р., бібліотек – до 346 проти 153, клубів – до 161 проти 78, то впродовж 1923 р., не маючи конкуренції, їхня кількість зменшилася й станом на 1 січня 1924 р. нарахувала відповідно 240, 219 і 99 [40, с.546; 26, с.289, 329; 13, арк. 15]. Зазначимо, що 21 клуб із зазначених 99 по губернії діяв у Вінниці [38, с.92]. В той же час з 33 до 499 зростає мережа сель-

¹ Зазначимо, що в сучасній історіографії переважно вживається скорочення «сельбуд» як похідне від «сільський будинок», що невірно, оскільки ця аббревіатура похідна від визначення «селянський будинок».

будів, особливо за рахунок їхнього відкриття в прикордонних районах і селах. Та впродовж 1924 р. їхня кількість збільшилася лише на 50 – до 549 [40, с.546; 43, с.67; 26, с.329]. Це, з одного боку, пояснювалося украй важким становищем селян, відсутністю коштів у місцевих бюджетах, а з іншого – прагненням Кам'янецького, Могилівського та Проскурівського окрвиконкомів виконати директиви керівних органів щодо пріоритетності сельбудів у системі культурно-освітніх установ і потребою суттєвого посилення ідеологічної роботи в прикордонній смузі.

Відповідно до рекомендацій комісії ЦК КП(б)У по роботі на селі від 5 грудня 1922 р. правління сельбудів, як «закладів класових і радянських за характером», мали затверджувати органи політосвіти [1, арк.14-15]. Райвиконкоми, своєю чергою, прагнули підкреслити такий статус сельбудів їхнім розміщенням у найкращих приміщеннях. Зазвичай це були колишні хати священників, а в містечках – заможних міщан. Так, на Кам'янецьчині у липні 1923 р. Зіньківський райвиконком розмістив п'ять сельбудів по селах у «попівських будинках», а Миньковецький райвиконком навіть змушений був скаржитися до Кам'янецького окрвиконкому на непманів, які не хотіли добровільно залишити націоналізовані будинки, призначені для розміщення районного суду, сельбуду та проживання радянських працівників, учителів і лікарів [22, арк.422; 23, арк.71зв.-72зв.; 24, арк.130].

Звернімо увагу, що Раднарком УСРР 12 грудня 1921 р. доручив органам Наркомпросу перетворити селянські будинки в єдиний центр, який «регулював би сільське господарство і вів його до колективізації». Сельбуди мали підпорядковуватися органам Наркомосвіти та Наркомзему через управління селянськими будинками. Однак таке подвійне підпорядкування не збільшило кількості грошей на діяльність сельбудів. Тож 27 лютого 1922 р. губуправління сельбудами розпорядженням № 145 запропонувало повітовим управлінням перевести сельбудинки на самоокупність – за винятком шести осіб організаційно-інструкторського апарату самого повітуправління і повітового сельбуду [20, арк.14-19]. Зауважимо, що, крім браку коштів, суттєвою перешкодою для організації нових селянських будинків була нестача кваліфікованих кадрів. Зокрема, через цю причину Зіньківський райвиконком у червні 1923 р. віддав створення сельбуду до того часу, поки потрібні фахівці не пройдуть навчання в Кам'янецькій райпартшколі [23, арк.43зв.].

Самоокупність сельбудів забезпечувалася частково за рахунок бюджету, частково за рахунок членських внесків (при вступі майбутній член сплачував 20 коп. і щомісяця вносив 10–25 коп.) та господарської діяльності, яку в липні 1921 р. дозволило Всеукраїнське управління сельбудами [39, с.91-92; 43, с.67]. Саме останнє призводило до того, що партійні органи, як-от Проскурівський окрпартком у звіті на V окружній конференції КП(б)У 25 листопада 1923 р., звинувачували селянські будинки в тому, що їхня робота «поставлена недосить глибоко», і в ненормальних явищах, які проявляються в «нездоровому господарському обростанню». Воно по-

лягало в тому, що в пошуках фінансування сельбуду залучали до свого складу «підприємства куркулів», що дозволяло тим уникати оподаткування [31, с.31]. Окружні сельбуду змушені були в своїй структурі утримувати ідальні, готелі та постоялі двори для підвід. Однак ціни за послуги в них були такими високими, що селяни тут не зупинялися [17, арк.5]. Зазначимо, що ускладнення пошуків коштів в умовах недороду 1924 р. та низька якість діяльності сельбудів призвели до скорочення їхньої мережі впродовж цього року на 121 будинок – до 378 [26, с.405].

Підсумок етапу становлення сельбудів у грудні 1924 р. підбила президія губвиконкому. Заслухавши звіт голови губсельбуду, вона констатувала недостатнє охоплення подолян селянськими будинками (один сельбуду припадав у середньому на п'ять сіл). Було поставлено завдання впродовж зими на третину збільшити кількість членів сельбудів, довівши її до 100 тисяч. Як негативне явище члени президії сприйняли «культурологічний ухил» у роботі сельбудів, що негативно впливало на «політичну, виробничу та сільськогосподарську» роботу. Відтак було поставлено завдання негайно виправити ситуацію. Доленосне значення для подальшої долі сельбудів мало рішення взяти на бюджетне фінансування «губсельбудинку, 5 окружних, 93-х районних і 93-х сільських сельбудів» і понад сто хат-читалень. Крім того, було визнано недоцільним існування при сельбудах підприємств. В місячний термін їх потрібно було передати на баланс місцевих сілрад. Сельбудах залишалися лише землі культурно-показового значення [21, арк.318зв.].

Звільнення від непрофільної діяльності дозволило сельбудах зосередитися на культурно-освітній роботі та реанімувати діяльність драматичних, співочих, сільськогосподарських і наукових гуртків, бібліотек, курсів ліквідації неписьменності тощо. Це сприяло зростанню їхньої мережі та чисельності. В середньому з 1925 р. до 1928 р. мережа сельбудів і хат-читалень у кожній з округ Поділля збільшилася на 30%, а кількість членів – на 20% [18, арк.45; 25, арк.63; 28, с.79].

Важливими центрами культурно-освітньої роботи в містах і робітничих селищах були клуби. Зазвичай вони організовувалися при підприємствах, військових частинах, навчальних закладах тощо. Взірцем для них були створені в 1921–1923 рр. центральний показовий робітничий клуб у Вінниці та центральні робітничі клуби в повітових, а згодом окружних центрах. Вони мали бюджетне фінансування, досить кваліфікованих співробітників, які забезпечували роботу антирелігійних, літературних, сільськогосподарських, шахових, театральних, хорових і інших гуртків. Тут влаштовувалися живі газети, різноманітні вечори, лекції, спектаклі та інші масові заходи [39, с.93; 2, арк.540; 15, арк.18]. Особливо виділялися клуби, створені при цукрових заводах. Маючи краще фінансування, ніж клуби при військових частинах і навчальних закладах, вони долучали до роботи кваліфікованих працівників. У січні 1924 р. в клубах Подільського цукротресту нараховувалося 105 культпрацівників, з яких 55,71% становили комуністи, тоді

як у Київському – 29 і 55,17%, а у Волинському – 31 і 41,93% відповідно [2, арк.47]. Наприклад, у клубі Ялтушківського цукрозаводі Могилівського повіту в 1922 р. працювали хоровий і драматичний гуртки, учасників якого ставили платні вистави в навколишніх селах [38, с.128; 10, арк.69].

Ті клуби, які не мали достатньої кількості працівників, залучали викладачів вищої школи і вчителів. Вони не лише керували гуртками, але й читали лекції. Особливо активізувалася така робота в період антирелігійних пасхальних кампаній. Так, лектори клубу Кам'янець-Подільського ІНО навесні 1923 р. виступили з доповідями «Походження світу, землі і людини» в усіх районах Кам'янецької округи [11, арк.22; 12, арк.2].

Через низький рівень місцевих керівних кадрів траплялися прикрі інциденти, пов'язані з роботою клубів. Наприклад, у ніч з 4 на 5 червня 1922 р. п'яний голова Баговицької волості на Кам'янецьчині Сидоренко прийшов у клуб, зірвав проведення вистави на користь голодуючих і заборонив танці, поки кожен присутній не заплатить йому по 100 тисяч крб. Лише втручання командирів-прикордонників дозволило загасити інцидент [27, с.121-122]. Були випадки, коли самі військові були порушниками. Так, 28 квітня 1923 р. 3-я конвойна рота в Кам'янці-Подільському без дозволу поставила спектакль до 1-го травня і влаштувала танці до ранку. Подібні казуси давали підстави працівникам політосвіти, як-от делегату VIII губернської конференції КП(б)У Масалову з Проскурова, вимагати заборони «таких явищ» і посилення культосвітньої роботи «на противагу розбещуючому впливу непу» [2, арк.90-91; 5, арк.19зв.; 22, арк.147].

Важливе значення в культурно-освітній роботі відігравали бібліотеки. Провідну роль серед них відігравала книгозбірня Кам'янець-Подільського державного українського університету. На кінець 1920 р. її фонди нараховували 35951 книгу. Книги були забрані з колишніх поміщицьких маєтків, придбані в книгарнях і видавництвах, подаровані меценатами. При створенні інституту народної освіти та сільськогосподарського інституту фонди університетської бібліотеки були розділені між ними, зокрема СГІ отримав майже 1600 книг. Значну частину книг вивезли за кордон, до польського Тарнова, де було створено книгозбірню Кам'янець-Подільського державного українського університету [36, с.64-65; 41, с.45]. «Маяками» в бібліотечній справі в своїх регіонах виступали Вінницька центральна міська бібліотека¹, книгозбірні ІНО та хіміко-бактеріологічного інституту, бібліотеки повітових (окружних) міст. Зазначимо, що бібліотеки навчальних закладів, крім середнього обслуговування студентів і викладачів, проводили значну методичну роботу. Так, завідувач бібліотеки Кам'янецького ІНО М. Ясинський написав «Короткий підручник для упорядкування й ведення селянських бібліотек», рукопис якого 1923 р. передав для опублікування Кам'янецькій окрополітосвіті [41, с.58].

¹ Зараз Вінницька обласна універсальна бібліотека ім. К. Тімірязєва.

Найбільшу мережу бібліотек склали книгозбірні та хати-читальні, організовані «Просвітою» та місцевими органами влади. Якщо бібліотеки «Просвіт» збирали насамперед художню, історичну, наукову (переважно сільськогосподарську) літературу, то хати-читальні віддавали перевагу книгам з сільського господарства, права, політграмоти, економіки, географії та історії. Крім того, вони передплачували газети та журнали. Загалом книжковий фонд був небагатим, але поступово поповнювався. При цьому партійні органи ретельно стежили за ідейним змістом книг, про що свідчить телеграма 21 травня 1921 р. голови головлітпросвіти до губполітпросвіти. В ній висловлювалася стурбованість отриманою інформацією про те, що «бібліотеки Поділля переповнені монархічною та антирадянською літературою». Давалася вказівка негайно створити трійку з представників губкому, губполітосвіти, губвидаву для вилучення вказаної літератури з обігу і про виконання оперативної доповіді телеграфом [4, арк.19]. Проте губернські очільники, не чекаючи вказівок з центру, самі проводили боротьбу з такою літературою. Так, у її пошуках у квітні 1921 р. співробітники Кам'янецького ДПУ навіть зірвали дерев'яну підлогу в бібліотеці ІНО, а в 1922 р. «вичистили» з посади завідувача бібліотеки М. Ясинського за те, що «було виявлено кілька випадків видачі студентам клерикальних книг» [37]. Чистки бібліотек від «петлюрівської, клерикальної, монархічної» та іншої ідейно ворожої літератури продовжувалися впродовж усього досліджуваного періоду. Так, у звіті Вінницької окрполітосвіти «Про підсумки політосвітньої роботи до 10 річчя Жовтня» зазначалося, що станом на 1927 р. фонди бібліотек вичищені на 95%. Чистку планували завершити в 1928 р. [8, арк.19]. Вилучені книги частково знищувалися, або передавалися до окружних архівів [41, с.49-50].

При організації сельбудів у їхніх приміщеннях також створювалися бібліотеки. В середньому кожний сельбуд мав книгозбірню, яка, за підрахунками О. Стадник, нараховувала від 40 до 60 книжок. Вони проводили різні заходи для залучення широкого кола читачів: вечори книги, виставки, читацькі конференції, свята рідного слова, пісні, вечори пам'яті видатних українських письменників тощо [43, с.68-69]. Зокрема, з ініціативи студентів і викладачів Кам'янець-Подільського ІНО в травні 1923 р. бібліотеки та хати-читальні губернії провели літературні читання та вечори пам'яті І. Франка та С. Руданського [14, арк.73]. Така робота бібліотек сприяла розширенню їхньої мережі. В 1926 р. лише в Проскурівській окрузі їх нараховувалося близько 300, а книжковий фонд складав 57392 книги, з яких 37% були старими [16, арк.13]. Динаміку розвитку бібліотечної справи добре видно на прикладі Вінницької округи (цілісних даних по інших округах відшукати в джерелах не вдалося): в 1922/1923 р. тут було 15 бібліотек з книжковим фондом 2275 примірників, у 1923-1924 рр. – 47 та 15873, в 1924/1925 р. – 164 та 51716, у 1925/1926 р. – 212 та 59147 і в 1926/1927 р. – 268 та 72416 відповідно [8, арк.19]. Загалом мережа діючих бібліотек не задовольняла зростаючих потреб потенційних читачів, коло яких роз-

ширювалося в ході кампанії з ліквідації неписьменності. Оскільки створити нові книгозбірні в усіх населених пунктах можливості не було, то з 1924 р. почали організовувати бібліотеки-пересувки. Вони виконували подвійну функцію: постачали книгами так звані червоні кутки, які створювалися сельбудами чи хатами-читальнями в колоспах, окремих кутках села або в невеликих селах задля наближення культурно-освітньої роботи до кожного селянина, та оновлювали книжкові фонди наявних бібліотек. У червоних кутках їхніми довіреними особами, як зазначав І. Багмут, були червоні читці, тобто найавторитетніші на кутку письменні мешканці з числа колишніх червоноармійців або членів комнезаму. Вони вголос читали односельцям газети та книги й організовували їхнє обговорення. Книги для пересувки мав підбирати уповноважений червоного кутка з урахуванням інтересів селян і доступності викладеного матеріалу. Газети передплачували або постійні відвідувачі в складчину, або сільрада чи сельбуд [34, с.7-8, 10-11, 43-44]. У Вінницькій окрузі (даних з інших округ виявити не вдалося) з 1924/1925 р. до 1926/1927 р. число бібліотек-пересувок зросло з 68 до 111, а фонд книг – з 9500 до 19327 примірників [8, с.20].

Одним із напрямків діяльності сельбудів та інших культурно-освітніх закладів було впровадження нових радянських свят. Зокрема, замість відзначення Різдва органи народсвіти 1 – 6 січня 1923 р. влаштували в дитячих установах Поділля святкування червоної ялинки [9, арк.6]. Активно пропагувалися такі обряди, як червоне весілля, червоні хрестини, похорони тощо. Про їхнє проведення на Проскурівщині на шпальтах «Червоного кордону» повідомляли селькори Гордій, Бачив і Фльорис [29, с.6]. Проте пріоритетним завданням була допомога партійним і радянським органам у підготовці та проведенні революційних свят: днів лютневої революції та Паризької комуни, 1 травня, річниці жовтневої революції. Культосвітняни читали лекції та проводилися бесіди, присвячені відповідному святу, проводили зустрічі з учасниками тих чи інших подій, влаштовували маніфестації, святкові концерти, привітання учасників різноманітних форумів тощо [12, арк.25-26]. Зауважимо, що впродовж 20-х років в Україні, як зазначалося в листі ВУЦВК від 9 вересня 1924 р. до ЦВК Татарської Автономної СРР, були відсутні національні свята – лише революційні. Крім загальних по СРСР, в Україні відзначався лише «день смерті видатного поета і революціонера Т.Г. Шевченка» – 11 березня [3, арк.1]. Він був встановлений постановою президії ВУЦВК «Про святкування пам'яті Т.Г. Шевченка». Чому для святкування було визначено саме 11 березня, а не день народження поета 9 березня чи власне день смерті 10 березня, пояснити важко. Хіба лише паничним страхом більшовицької влади, що Шевченкові дні використають «буржуазно-націоналістичні кола». В редакційній статті «Робітничо-селянське свято України» газети «Вісті» за 11 березня 1921 р. писалось про Т. Шевченка не стільки як про поета, скільки як про видатного революціонера, борця проти царату за права простого люду. Повідомлялося, що святкування передбачає прове-

дення мітингів і урочистостей [32, с.2]. Урочистості цього дня відбувалися впродовж усього досліджуваного періоду.

Отже, культурно-освітня робота більшовицького режиму на Поділлі в 1920-х рр. мало неоднозначний характер. З одного боку, влада докладала максимум зусиль для розвитку мережі сельбудів, хат-читальень, клубів й інших культурно-освітніх закладів, а з іншого – наполегливо знищувала будь-які прояви вільнодумства. Найменша підозра в «українському буржуазному націоналізмі» вела до ліквідації запідозрених організацій, як-от «Просвіт», чи арешту підозрюваних. Така політика негативно впливала на розвиток культури, змушуючи митців прилаштовуватися до більшовицького режиму.

Список використаних джерел та літератури:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України Далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1046, 43 арк.
2. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1839, 184 арк.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Далі – ЦДАВО України). Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2085, 2 арк.
4. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 82, 78 арк.
5. Державний архів Вінницької області. Фп. 1. Оп. 1. Спр. 2, 288 арк.
6. Держархів Вінницької області. Фп. 1. Оп. 1. Спр. 3, 281 арк.
7. Держархів Вінницької області. Фп. 1. Оп. 1. Спр. 11, 168 арк.
8. Держархів Вінницької області. Фп. 29. Оп. 1. Спр. 290, 205 арк.
9. Держархів Вінницької області. Фр. 925. Оп. 5. Спр. 21, 133 арк.
10. Держархів Вінницької області. Фр. 595. Оп. 1. Спр. 24, 185 арк.
11. Держархів Хмельницької області. Фп. 3. Оп. 1. Спр. 7, 97 арк.
12. Держархів Хмельницької області. Фп. 3. Оп. 1. Спр. 10, 110 арк.
13. Держархів Хмельницької області. Фп. 3. Оп. 1. Спр. 15, 21 арк.
14. Держархів Хмельницької області. Фп. 3. Оп. 1. Спр. 39, 109 арк.
15. Держархів Хмельницької області. Фп. 301. Оп. 1. Спр. 1, 28 арк.
16. Держархів Хмельницької області. Фп. 301. Оп. 1. Спр. 16, 89 арк.
17. Держархів Хмельницької області. Фп. 301. Оп. 1. Спр. 23, 20 арк.
18. Держархів Хмельницької області. Фп. 301. Оп. 1. Спр. 61, 98 арк.
19. Держархів Хмельницької області. Фр. 336. Оп. 1. Спр. 2, 33 арк.
20. Держархів Хмельницької області. Фр. 336. Оп. 1. Спр. 124, 205 арк.
21. Держархів Хмельницької області. Фр. 337. Оп. 1. Спр. 4, 323 арк.
22. Держархів Хмельницької області. Фр. 337. Оп. 1. Спр. 85, 726 арк.
23. Держархів Хмельницької області. Фр. 337. Оп. 1. Спр. 100, 242 арк.
24. Держархів Хмельницької області. Фр. 337. Оп. 1. Спр. 108, 240 арк.
25. Держархів Хмельницької області. Фр. 926. Оп. 1. Спр. 10, 130 арк.
26. Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.): Збірник документів і матеріалів / [редкол.: І.О. Пшук (відп. ред.), А.Г. Бабенко, С.Я. Вініковецький та ін.]. Вінниця, 1957. 560 с.
27. Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (в документах та матеріалах) / [автор-упоряд., передм., ком. М.П. Олійник]. Хмельницький: ХНУ, 2008. 268 с.
28. Социалистическое строительство на Винничине: Документы и материалы: (1921–1941) / [сост. В.Ф. Волович и др.; редкол.: Г.Я. Буртяк (рук.) и др.]. Одесса: Маяк, 1987. 272 с.
29. Абраменко. Розвіємо релігійний чад // *Червоний кордон*. 1928. № 144 (520). 18 груд. С. 6.
30. Вести с уездов // *Вісти / Известия*. 1921. № 258 (333). 1 дек. С. 2.

31. Отчет Проскуровского Окрпаркома за период работы от 4 по 5 окр-партконференции (с марта по 25 ноября 1923 г.). Проскуров: Гос. тип., 1923. 48 с.
32. Робітничо-селянське свято України // *Вісти. Орган губревкому Поділля та губпарткому КП(б)У*. 1921. № 52 (127). 11 бер. С. 2.
33. Червоне Поділля // *Вісти*. 1921. № 51 (126). 10 бер. С. 2.
34. Багмут І.А. Червоні кутки на селі (куткові хати-читальні). Харків: Держвидав України, 1927. 72 с.
35. Богущкий Ю. Українське суспільство першої половини ХХ століття в аспекті організації та самоорганізації культурно-мистецької діяльності // *Культурологічна думка: Щорічник наук. праць*. Київ: Ін-т культурології Нац. акад. мистецтв України, 2012. № 5. С. 7-10.
36. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область / [ред. рада вид.: В.Г. Кремень (гол.) та ін.; редкол. вид.: О.М. Завальнюк та ін.]. Київ: Знання України, 2010. 447 с.
37. Історія бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. URL: http://library.kpnu.edu.ua/view_cat.php?id=41
38. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Вінницька область / [П.Т. Тронько (голова гол. редкол.) та ін.]. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. Т. 2. 777 с.
39. Лойко О.О. Культурно-освітня робота серед сільського населення Вінниччини в 1921–1928 рр. // *Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / [за заг. ред. проф. П.С. Григорчука]*. Вінниця, 2001. Вип. III. С. 90-95.
40. Мручко Є.Є. Культурне будівництво в Кам'янець-Подільській і Проскурівській округах Подільської губернії в 1921–1925 рр. // *V Всеукр. конф. «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України» (жовт. 1991 р.)*. Київ–Кам'янець-Подільський, 1991. С. 545-546.
41. Прокопчук В.С., Філіпчук Л.Ф. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: роки становлення та розквіту. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, інформ.-ред. відділ, 2008. 258 с.
42. Стадник О.О. Формування освітнього і культурного середовища на Поділлі в 1920–30-х рр. // *Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / [за заг. ред. проф. П.С. Григорчука]*. Вінниця, 2005. Вип. 9. С. 255-259.
43. Стадник О.О. Діяльність сільбуду з формування комуністичної свідомості українських селян (на матеріалах Поділля) // *Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / [за заг. ред. проф. П.С. Григорчука]*. Вінниця, 2011. Вип. 19. С. 65-70.
44. Тітова Н.В. Політика «українізації» на території Подільської губернії УСРР (1920–1932 роки): історико-правовий аналіз // *Наук. вісник Ужгородського нац. ун-ту. Серія: Право*. 2015. Вип. 30. Т. 1. С. 55-59.

М. П. Олійник

Культпросветработа большевиков на Подолии в годы НЕПА (1921–1928)

*В статтє показано, что большевицкая политика формирова-
ния «ното sovieticus» основывалась на тотальном контроле боль-
шевицкого режима над сферой культуры, которая, вместе со
сферой образования, через влияние на чувства и сознание челове-*

ка формирует его сознание и поведение. В документах советского периода деятельность власти в этой отрасли называли культурпросветработой. Становление основных форм и методов влияния большевизского колониального режима на сознание украинцев приходится на период новой экономической политики (1921-1928). Отмечено, что в каждом регионе его воплощение имело свои особенности, в том числе и на Подолиі – пограничном крае с полиэтническим составом жителей, массовым безземельем и наибольшей в республике плотностью населения, аграрным характером региона и отсутствием большой промышленности и т. д.

Подчеркнуто, что рассмотрению отдельных аспектов этой проблемы посвящены статьи Е. Мручка, В. Прокопчука, О. Стадник (Лойко), Н. Титовой и других.

Исследовано, что главным врагом установления тотального контроля над сферой культуры большевизская власть считала ячейки «Просвитель», как национальные культурно-просветительские организации, «центры контрреволюции». Поэтому они попали под репрессию большевиков. Если по состоянию на 1 октября 1922 г. на Подолиі функционировало 662 ячейки «Просвитель», то к 1 января 1924 г. не осталось ни одной. Вместо них внедрялись крестьянские дома (сельбуды), хаты-читальни, народные дома, библиотеки и клубы. Приоритет имели сельбуды, как «учреждения классовые и советские по характеру». Он подчеркивался размещением их в лучших домах – бывших хатах священников, а в местечках – зажиточных мещан.

Подчеркнуто, что хроническая нехватка средств на деятельность сельбудов вынудил власть с февраля 1922 г. перевести их на самооплачиваемость. Она обеспечивалась частично за счет бюджета, частично за счет членских взносов и хозяйственной деятельности. Это приводило к тому, что партийные органы обвиняли сельбуды в «нездоровом хозяйственном обрастании», вовлечении в свой состав «предпринятый кулаков», что позволяло им избегать налогообложения. Окружные сельбуды вынуждены были содержать столовые, отели и постоянные дворы. Цены за услуги в них были высокими, поэтому крестьяне в них не останавливались.

Отмечено, что в декабре 1924 г. один сельбуд приходился в среднем на пять сел. Поэтому для быстрого развития их сети бюджетное финансирование губернского, окружных, районных и 93-х сельских сельбудов и свыше ста хат-читален. Кроме того, было признано нецелесообразным существование при сельбудах предприятий. Освобождение от непрофильной деятельности позволило им сосредоточиться на культурпросветработе и реанимировать деятельность драматических, певческих, сельскохозяйственных и научных кружков, библиотек, курсов ликвидации неграмотности и т. д. Это способствовало росту сети сельбудов и хат-читален с 1925 г. по 1928 г. в среднем на 30 %, а количество членов – на 20%.

Проанализировано роль в культурпросветработе клубов и библиотек, внедрение новых революционных праздников и обрядов.

Акцентируется, что с одной стороны, советская власть приложила максимум усилий для развития сети сельбудов, хат-читален, клубов и других культурпросветучреждений, а с другой – настойчиво уничтожала любые проявления вольнодумия, ликвидировала заподозренных в нелояльности, например «Просвитель», арестовывала неугодных. Такая двойственная политика негатив-

но впливала на розвиток культури в регіоне, вимушдала пристосовуватися к требованиям большевицкого режима.

Ключевые слова: культпросветработа, «Просвіта», сельбуд, хата-читальня, клуб, библиотека.

М. Р. Олійник

Cultural and educational activities of bilshovyks in Podillia region during NEP (1921–1928)

The article concludes that the bilshovyk's policy of forming «homo sovieticus» was based on the total control by the bilshovyk regime of the culture and education, both of which form personal worldview and behaviour through influencing the feelings and conscience of an individual. In the Soviet era documents the state activities in this spheres were referred to as cultural and educational work. The establishment of major forms and methods of bilshovyk colonial regime over the minds of Ukrainians falls in the period of the new economic policy (1921-1928). The article notes that the implementation of the policy had specificities in each region, including Podillia – a border land with multi-ethnic population, massive lack of land, the highest in the Republic density of population, agricultural character of the region and absence of big industries etc.

It is mentioned that certain aspects of the explored topic have been studied in the articles of Ye. Mruchko, V. Prokopchuk, O. Stadnyk (Loyko), N. Titova and others.

The article establishes that «Prosvita» centres, seen as national cultural and educational organizations and 'anti-revolutionary centres', were considered by the bilshovyk authorities as their main rival in spreading the total control over the cultural sphere. As such, they became a target of bilshovyks' repressions. By 1 January 1924, not a single one was left in Podillia, while there were 662 centres of 'Prosvita' on 1 October 1922. Selbuds (village houses), reading houses, people's houses, libraries and clubs were created instead. Selbuds were prioritized as 'establishments of class and Soviet character'. Such status was emphasized through placing them in the best locations – former houses of church priests, and in town houses of wealthy burghers.

It is mentioned that the chronic lack of funds to maintain selbuds pushed the authorities to an attempt of making them self-sustainable as of February 1922, which was to be achieved in parts through budget allocations, membership fees and economic activities. It led to the party organs accusing the selbuds of 'unhealthy' economic activities and of joining with 'kulak enterprises', which allowed the latter to avoid taxes. Regional selbuds were forced to maintain dining rooms, hotels and courtyards for carriages. But the prices were so high that peasants could not afford staying there.

It is observed, that in December of 1924, there was, in average, one selbud for five villages. To accelerate the development of their network, budget funds were allocated for provincial, regional, district, and 93 village selbuds and for more than a hundred reading houses. It was also acknowledged that involving selbuds in entrepreneurial activities was not effective. Release from extra activities allowed selbuds to focus on cultural and educational work and reanimate the activities of drama, singing, agricultural and scientific groups, libraries, literacy courses, etc. All these contributed to the growth of network and increase in numbers of selbuds. In average, from 1925 to 1928 the number of selbuds and reading houses in each district of Podillia saw a 30% increase, their membership went up 20%.

The article analyses the role of clubs and libraries in cultural and educational activities, as well as the introduction of new revolutionary holidays and ceremonies.

It is emphasized that on one hand, the Soviet authorities made maximum efforts to develop the network of selbuds, reading houses, clubs and other cultural and educational establishments, while on the other, they persistently eliminated any manifestation of free-thinking, liquidated those suspected of disloyalty, like for instance, «Prosvita», and arrested the unwanted. Such dual policy had a negative effect on cultural development in the region, forcing to adapt to the dictates of the bilshovyk regime.

Key words: cultural and educational work, «Prosvita», selbud, reading house, club, library.

Отримано: 22.08.2018

УДК 338.48-6:7/29477-43-21)

В. С. Поліщук, С. В. Поліщук

ТУРИСТСЬКІ РЕСУРСИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ. ЇХ ЗНАЧЕННЯ У ФОРМУВАННІ ГРОМАДСЬКОЇ САМОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Автори статті звертають увагу на важливість формування громадської самосвідомості студентської молоді, яка є носієм національних ідей. Поряд із цим підкреслюється важливість духовного відродження нації.

Відмічається, що засобом формування ціннісних орієнтацій в студентської молоді є використання історичної спадщини минулого.

Посилаючись на наукові дослідження вчених, які займалися вивченням даної проблеми, зосереджується увага на необхідності втручання у виховний процес підростаючого покоління, державних і громадських структур, використання всіх наявних засобів, які можуть мати вплив на вирішення даної проблеми. Тому настільки важливою (цікавою) думкою авторів є включення у виховний процес пам'яток історія, на які так багата Хмельницька область.

Автори звертають увагу громадськості на те, що ряд фортифікаційних споруд Хмельниччини мають непривабливий вигляд, знаходяться в напівзруйнованому стані і у вигляді руїн, а тому потребують великих реставраційних робіт і фінансових вкладень.

Відновлення даних пам'яток, які мають велику героїку, проведення екскурсій студентської молоді до визначних пам'яток, історія яких є досить багатого і сприятиме вихованню у молоді почуття патріотизму, любові до рідної землі, до багатих народних традицій Подільського краю. Крім цього це являться могутнім поштовхом до популяризації туризму на теренах Хмельниччини.

Ключові слова: пам'ятки, історія, виховання, громадськість, архітектура, студенти, засіб, особистість, патріотизм, замкові комплекси, туризм.

Формування громадської самосвідомості студентської молоді, яка є носієм національних ідей і духовного відродження нації